

संस्कृतभाषा कक्षाः

6 - प्रथमाविभक्तिः, वर्तमानकालः,
प्रथमपुरुषः, मध्यमपुरुषः

ध्येयमन्त्रः

पठामि संस्कृतं नित्यं
वदामि संस्कृतं सदा ।
ध्यायामि संस्कृतं सम्यक्
वन्दे संस्कृतमातरम् ॥

पुनःस्मरणम्

□ संस्कृत भाषायां पदं द्विविधम् अस्ति

❖ नामपदम्

❖ क्रियापदम्

पुनःस्मरणम्

□ संस्कृत भाषायां पदं द्विविधम् अस्ति

❖ नामपदम् – पदार्थं किन्वा वस्तु निर्दिशति

❖ क्रियापदम् – क्रियां निर्दिशति

पुनःस्मरणम्

□ संस्कृत भाषायां पदं द्विविधम् अस्ति

❖ नामपदम् -

- पदार्थं निर्दिशति - बालकः बालिका फलम् नदी रामः सीता
सः/एषः, सा/एषा, तत्/एतत्, अहम् / त्वम् / भवान् / भवती
- लक्षणानि त्रीणि - लिङ्गम् , वचनम्, विभक्तिः

❖ क्रियापदम् -

- क्रियां निर्दिशति - अस्ति, पठति, लिखति, खादति, पिबति
- लक्षणानि त्रीणि - लकारः, पुरुषः, वचनम्

पुनःस्मरणम् – क्रियापदस्य लक्षणानि

□ लकारः (दश लकाराः)

❖ कालः दर्शयितुम् - वर्तमान / भूत / भविष्यत्

❖ भावः दर्शयितुम् - आज्ञा, अशिर्वचनम्

□ पुरुषः (त्रयः पुरुषाः)

❖ प्रथमः – सः सा एषः एषा रामः माला जननी पुरुषः बालकः ...

❖ मध्यमः – त्वम्

❖ उत्तमः – अहम्

□ वचनम् (त्रीणि वचनानि) – एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम्

पुनःस्मरणम् – वचनम् – क्रियापदम्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पठति	पठतः	पठन्ति
लिखति	लिखतः	लिखन्ति
क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
खादति	खादतः	खादन्ति
पिबति	पिबतः	पिबन्ति
नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति

वचनम् – नामपदं क्रियापदं च

एक.	द्वि.	बहु.
बालकः	बालकौ	बालकाः
महिला	महिले	महिलाः
नर्तकी	नर्तक्यौ	नर्तक्यः
फलम्	फले	फलानि
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि

एक.	द्वि.	बहु.
पठति	पठतः	पठन्ति
लिखति	लिखतः	लिखन्ति
क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
पतति	पततः	पतन्ति
खादति	खादतः	खादन्ति
पिबति	पिबतः	पिबन्ति
नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति

वचनम् – नामपदम्

एक.	द्वि.	बहु.
बालकः	बालकौ	बालकाः
महिला	महिले	महिलाः
नर्तकी	नर्तक्यौ	नर्तक्यः
फलम्	फले	फलानि
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि

एक.	द्वि.	बहु.
अहम्	?	?
त्वम्	?	?
भवान्	?	?
भवती	?	?

वचनम् – नामपदम्

एक.	द्वि.	बहु.
बालकः	बालकौ	बालकाः
महिला	महिले	महिलाः
नर्तकी	नर्तक्यौ	नर्तक्यः
फलम्	फले	फलानि
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि

एक.	द्वि.	बहु.
अहम्	?	?
त्वम्	?	?
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
भवती	भवत्यौ	भवत्यः

वचनम् – नामपदं क्रियापदं च

एक.	द्वि.	बहु.
बालकः	बालकौ	बालकाः
महिला	महिले	महिलाः
नर्तकी	नर्तक्यौ	नर्तक्यः
फलम्	फले	फलानि
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
भवती	भवत्यौ	भवत्यः

एक.	द्वि.	बहु.
पठति	पठतः	पठन्ति
लिखति	लिखतः	लिखन्ति
क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
पतति	पततः	पतन्ति
खादति	खादतः	खादन्ति
पिबति	पिबतः	पिबन्ति
नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति

वचनम् – नामपदम्

एक.	द्वि.	बहु.
बालकः	बालकौ	बालकाः
महिला	महिले	महिलाः
नर्तकी	नर्तक्यौ	नर्तक्यः
फलम्	फले	फलानि
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि

एक.	द्वि.	बहु.
अहम्	?	?
त्वम्	?	?
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
भवती	भवत्यौ	भवत्यः

वचनम् – नामपदम्

एक.	द्वि.	बहु.
बालकः	बालकौ	बालकाः
महिला	महिले	महिलाः
नर्तकी	नर्तक्यौ	नर्तक्यः
फलम्	फले	फलानि
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि

एक.	द्वि.	बहु.
अहम्	आवाम्	वयम्
त्वम्	युवाम्	यूयम्
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
भवती	भवत्यौ	भवत्यः

वचनम् – नामपदं क्रियापदं च

एक.	द्वि.	बहु.
बालकः	बालकौ	बालकाः
महिला	महिले	महिलाः
नर्तकी	नर्तक्यौ	नर्तक्यः
फलम्	फले	फलानि
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
भवती	भवत्यौ	भवत्यः

एक.	द्वि.	बहु.
पठति	पठतः	पठन्ति
लिखति	लिखतः	लिखन्ति
क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
पतति	पततः	पतन्ति
खादति	खादतः	खादन्ति
पिबति	पिबतः	पिबन्ति
नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति

अहम् / त्वम् / भवान् / भवती उपयुज्य

वाक्यनिर्माणं कथं भवति?

रामः सीता मित्रम् सः सा एषः एषा तत् एतत्	अहम्	त्वम्	भवान् (पुं) भवती (स्त्री)
अस्ति	अस्मि	असि	अस्ति
गच्छति	गच्छामि	गच्छसि	गच्छति
वदति	वदामि	वदसि	वदति
खादति	खादामि	खादसि	खादति
क्रीडति	क्रीडामि	क्रीडसि	क्रीडति

क्रियापदस्य कोष्ठकम् – वर्तमानकालः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः			
मध्यमपुरुषः			
उत्तमपुरुषः			

पठ् धातु रूपाणि – वर्तमानकालः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यमपुरुषः	पठसि	?	?
उत्तमपुरुषः	पठामि	?	?

पठ् धातु रूपाणि – वर्तमानकालः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यमपुरुषः	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तमपुरुषः	पठामि	पठावः	पठामः

क्रियापदम् रूपाणि – वर्तमानकालः

	एक.	द्वि.	बहु.
प्रथमपुरुषः	ति	तः	अन्ति
मध्यमपुरुषः	सि	थः	थ
उत्तमपुरुषः	मि	वः	मः

वचनम् – नामपदं क्रियापदं च

एक.	द्वि.	बहु.
बालकः	बालकौ	बालकाः
महिला	महिले	महिलाः
नर्तकी	नर्तक्यौ	नर्तक्यः
फलम्	फले	फलानि
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
भवती	भवत्यौ	भवत्यः

एक.	द्वि.	बहु.
पठति	पठतः	पठन्ति
लिखति	लिखतः	लिखन्ति
क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
पतति	पततः	पतन्ति
खादति	खादतः	खादन्ति
पिबति	पिबतः	पिबन्ति
नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति

वचनम् – नामपदं क्रियापदं च

एक.	द्वि.	बहु.	एक.	द्वि.	बहु.
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः	पठति	पठतः	पठन्ति
भवती	भवत्यौ	भवत्यः			
सः/एषः	तौ/एतौ	ते/एते			
सा/एषा	ते/एते	ताः/एताः			
तत्/एतत्	ते/एते	तानि/एतानि			
त्वम्	युवाम्	यूयम्	पठसि	पठथः	पठथ
अहम्	आवाम्	वयम्	पठामि	पठावः	पठामः

वचनम् – नामपदं क्रियापदं च

	एक.	बहु.
प्रथमपुरुषः	भवान्	भवन्तः
	भवती	भवत्यः
	सः/एषः	ते/एते
	सा/एषा	ताः/एताः
	तत्/एतत्	तानि/एतानि
मध्यमपुरुषः	त्वम्	यूयम्
उत्तमपुरुषः	अहम्	वयम्

एक.	बहु.
पठति	पठन्ति
पठसि	पठथ
पठामि	पठामः

अभ्यासः - पिबति

एक.	बहु.
पठति	पठन्ति
पठसि	पठथ
पठामि	पठामः

- सः _____
- ताः _____
- अहं _____
- त्वं _____
- यूयं _____
- वयं _____
- भवत्यः _____

- सा _____
- तानि _____
- भवान् _____
- एताः _____
- एतत् _____
- भवती _____
- भवन्तः _____

अभ्यासः – पिबति – उत्तराणि

- सः पिबति
- ताः पिबन्ति
- अहं पिबामि
- त्वं पिबसि
- यूयं पिबथ
- वयं पिबामः
- भवत्यः पिबन्ति

- सा पिबति
- तानि पिबन्ति
- भवान् पिबति
- एताः पिबन्ति
- एतत् पिबति
- भवती पिबति
- भवन्तः पिबन्ति

गृह अभ्यासः - खादति

एक.	बहु.
पठति	पठन्ति
पठसि	पठथ
पठामि	पठामः

- सः _____
- ताः _____
- अहं _____
- त्वं _____
- यूयं _____
- वयं _____
- भवत्यः _____

- सा _____
- तानि _____
- भवान् _____
- एताः _____
- एतत् _____
- भवती _____
- भवन्तः _____

गृह अभ्यासः - वदति

एक.	बहु.
पठति	पठन्ति
पठसि	पठथ
पठामि	पठामः

- सः _____
- ताः _____
- अहं _____
- त्वं _____
- यूयं _____
- वयं _____
- भवत्यः _____

- सा _____
- तानि _____
- भवान् _____
- एताः _____
- एतत् _____
- भवती _____
- भवन्तः _____

अभ्यासः

- ▶ _____ गायति।
- ▶ _____ नृत्यामः।
- ▶ _____ खादसि।
- ▶ _____ वदामि।
- ▶ _____ रक्षन्ति।
- ▶ _____ पश्यन्ति।

- ▶ _____ चलथ।
- ▶ _____ लिखसि।
- ▶ _____ क्रीडामः।
- ▶ _____ हसथ।
- ▶ _____ तरति।
- ▶ _____ प्रणमामि।

अभ्यासः – उत्तराणि

- ▶ सः भवान् भवती सीता गायति।
- ▶ वयं नृत्यामः।
- ▶ त्वं खादसि।
- ▶ अहं वदामि।
- ▶ ते भवन्तः भवत्यः सीताः रक्षन्ति।
- ▶ ते भवन्तः भवत्यः सीताः पश्यन्ति।
- ▶ यूयं चलथ।
- ▶ त्वं लिखसि।
- ▶ वयं क्रीडामः।
- ▶ यूयं हसथ।
- ▶ सः भवान् भवती सीता तरति।
- ▶ अहं प्रणमामि।

दोषान् परिहरतु

- ▶ वयं क्रीडति।
- ▶ ताः पश्यथ।
- ▶ त्वं चलामि।
- ▶ अहं नृत्यति।
- ▶ सः पतसि।
- ▶ सा ताडयामि।
- ▶ यूयं चोरयति।
- ▶ भवन्तः पठथ।
- ▶ सः लिखामि।
- ▶ वयं वदसि।
- ▶ तत् गच्छन्ति।
- ▶ त्वं गायति।
- ▶ अहं पिबति।
- ▶ सा स्मरसि।
- ▶ यूयं चोरयन्ति।
- ▶ भवत्यः लिखति।

विभक्तिः - किमर्थम् ?

- वस्तुनिर्देशः
- क्रियया सह सम्बन्धः
- अन्यपदार्थेन सह सम्बन्धः

वस्तुनिर्देशे प्रथमा

सः बालकः

एषः हरिणः

वस्तुनिर्देशे प्रथमा

सा महिला

एषा बालिका

वस्तुनिर्देशे प्रथमा

तत् फलम्

एतत् पुष्पम्

क्रियया सह सम्बन्धे प्रथमा – कर्तृपदम्

- रामः गच्छति
- बालिका क्रीडति
- अहं पश्यामि
- वयं पठामः
- भवान् खादति
- पर्णं पतति

- एषः लिखति
- नदी प्रवहति
- अश्वाः धावन्ति
- यूयं आगच्छथ
- भवत्यः गायन्ति
- मित्राणि उत्तिष्ठन्ति

कर्तृपदं प्रश्नवाचक शब्दाः च

कर्तृपदस्य कृते प्रश्नवाचक शब्दाः
कथम् उपयुज्यते?

कर्तृपदं प्रश्नवाचक शब्दाः च

- रामः गच्छति
- बालिका क्रीडति
- अहं पश्यामि
- वयं पठामः
- भवान् खादति
- पर्णं पतति
- एषः लिखति
- नदी प्रवहति
- अश्वाः धावन्ति
- यूयं आगच्छथ
- भवत्यः गायन्ति
- मित्राणि उत्तिष्ठन्ति

कर्तृपदं प्रश्नवाचक वाक्यानि च

प्रश्नवाचक वाक्यम्	उत्तरम्
कः गच्छति?	रामः गच्छति।
का क्रीडति?	बालिका क्रीडति।
कः पश्यति?	अहं पश्यामि।
के पठन्ति?	वयं पठामः।
कः खादति?	भवान् खादति।
किं पतति?	पर्णं पतति।

प्रश्नवाचक वाक्यम्	उत्तरम्
कः लिखति?	एषः लिखति।
का प्रवहति?	नदी प्रवहति।
के धावन्ति?	अश्वाः धावन्ति।
के आगच्छन्ति?	यूयं आगच्छथ।
काः गायन्ति?	भवत्यः गायन्ति।
कानि उत्तिष्ठन्ति?	मित्राणि उत्तिष्ठन्ति।

श्लोके कर्तृपदम्

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः।
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥

श्लोके कर्तृपदम्

रामो राजमणिः सदा विजयते

पदच्छेदः

रामः राजमणिः सदा विजयते।

अन्वयः

राजमणिः (इव) रामः सदा विजयते।

श्लोके कर्तृपदम्

रामो राजमणिः सदा विजयते

अन्वयः

राजमणिः (इव) रामः सदा विजयते।

प्रश्नवाक्यम् उत्तरं च

कः विजयते? रामः विजयते।

श्लोके कर्तृपदम्

राजमणिः (इव) रामः सदा विजयते।

प्रश्न वाक्यानि उत्तराणि च (आकाङ्क्षा पद्धतिः)

कः विजयते? रामः विजयते।

रामः कदा विजयते? रामः सदा विजयते।

कीदृशः रामः सदा विजयते?

राजमणिः (इव) रामः सदा विजयते।

गतवर्गस्य प्रश्नाः

1. संस्कृत भाषायाम् पदं कतिविधम् अस्ति? (संस्कृत में कितनी तरह के शब्द हैं?)
2. तेषां नामकरणं करोतु। (उसके नाम बताओ।)
3. नामपदं किं दर्शयति? (नामपद क्या बताता है?)
4. नामपदस्य उदाहरणानि लिखतु। (नामपद के उदाहरण दो।)
5. क्रियापदं किं दर्शयति? (क्रियापद क्या बताता है?)
6. क्रियापदस्य उदाहरणानि कानि? (क्रियापद के उदाहरण लिखो।)
7. नामापदस्य कति लक्षणानि वयं पठितवन्तः? कानि कानि? (नामपद के कितने लक्षण हम जानते हैं? कौन कौन से?)

गतवर्गस्य प्रश्नाः

8. क्रियापदस्य कति लक्षणानि वयं ज्ञातवन्तः? (क्रियापद के कितने लक्षण हम जानते हैं?)
9. लिङ्गं कस्य लक्षणम् अस्ति – नामपदस्य वा क्रियापदस्य वा द्वयोः? (लिंग किसका लक्षण है – नामपद का, क्रियापद का या दोनों का?)
10. वचनं कस्य लक्षणम् अस्ति? – नामपदस्य वा क्रियापदस्य वा द्वयोः? (वचन किसका लक्षण है – नामपद का, क्रियापद का या दोनों का?)
11. लिङ्गानि कति सन्ति? कानि? (लिंग कितने हैं? कौन कौन से?)
12. वचनानि कति सन्ति? कानि? (वचन कितने हैं? कौन कौन से?)
13. विभक्तिः कस्य लक्षणम् अस्ति? – नामपदस्य वा क्रियापदस्य वा द्वयोः? (विभक्ति किसका लक्षण है – नामपद का, क्रियापद का या दोनों का?)

प्रश्नाः?

जयतु संस्कृतं जयतु भारतम्।